

ЛІНГВОКУЛЬТУРНА САМОБУТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ В АСПЕКТІ ЕВФЕМІЗАЦІЇ

Котух Н.В.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Прагнення до пристойного мовлення, уникнення дискомфорту під час комунікації, створення позитивної конотації з метою здійснення комунікативних намірів знаходять утілення в одному з основних процесів сучасного дискурсу – евфемізації. Феномен евфемії – актуальне явище в українському мовознавстві, яке перебуває в постійній динаміці, адже використання евфемістичної лексики спрямовує ціннісну орієнтацію суспільства на більш високий культурно-мовний рівень. З огляду на трансляційні та транспозиційні можливості процесу евфемізації пропонується праця має на меті лінгвокультурне студювання евфемізмів як компонентів національної мовної картини світу українців, виокремлення ключових сфер, що структурують національний мовний простір, узагальнення й систематизацію дефініцій терміна «евфемізм», визначення лінгвопрагматичної ролі та функційного навантаження евфемізмів у мовленні сучасників.

Ключові слова: фразеологічні евфемізми, національна мовна картина світу, позитивна конотація комунікативних намірів, перифраз.

Постановка проблеми. Увага до української лінгвокультурної самобутності виявляється насамперед на рівні лексики і фразеології, проте словникової інформації іноді недостатньо, необхідні відомості з основ національної культури, що виявляють особливості сприйняття і національного бачення світу, втілені в засобах мовного коду. Словникова дефініція тільки частково відображає культурно-національну конотацію фразеологізму, оскільки його значення включає додаткові семантичні, емоційно-оцінні, стилістичні елементи, які доповнюють предметно-понятійний зміст мовної одиниці й надають їй експресивної функції на основі відомостей, співвідносних з емпіричним, культурно-історичним, світоглядним знанням мовців.

На основі урахування взаємозв'язку і взаємодії мови і культури на сучасному етапі актуальними є культурологічні підходи до вивчення мови (лінгвокраїнознавчий, лінгвокультурологічний, етнографічний, соціокультурний, міжкультурний). За переваги означених орієнтирів домінують ідеї культурної трансляції і трансформації, коли формою інтерпретації змісту висловлення є не тільки тлумачення, а й лінгвокультурний коментар. Реалізація культуроорієнтованих підходів надає можливість формування особистості, що засвоює цінності рідної культури, а також сприймає діалог культур й відчуває готовність до міжкультурної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Евфемізація належить до специфічних мовних явищ, що «виявляє органічний зв'язок узусного й локального, лінгвістичного й екстралінгвістичного» [12, с. 207]. Сьогодні на часі дослідження науковців про причини появи евфемізмів, сфери їх функціонування, цілі, мотиви та способи евфемізації мови. Проблемам пристойного мовлення присвятили свої роботи: Л. Булаховський, Н. Босчаєва, Ж. Варбог, В. Велигорода, З. Дубинець, А. Кацев, Т. Кияк, М. Ковшова, В. Кодухов, Л. Крисін, Б. Ларін, Т. Лебедева, І. Мілева, В. Москвін, Л. Скрипник, К. Серажим, О. Тараненко, В. Ужченко, Л. Щербачук, О. Януш, О. Хомік, Т. Світлична та ін.

Формулювання цілей статті. Пропонується праця має на меті лінгвокультурне студю-

вання евфемізмів як компонентів національної мовної картини світу українців, що передбачає розв'язання таких завдань: виокремлення ключових сфер, що структурують національний мовний простір, узагальнення й систематизацію дефініцій терміна «евфемізм», визначення лінгвопрагматичної ролі та функційного навантаження поширених у мовленні сучасників евфемізмів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основою формування фразеологічного значення є етимологічний (первинний) образ, виникнення якого зумовлене: 1) відображенням у національно-мовній свідомості типової предметно-понятійної ситуації; 2) смисловими асоціаціями, що спричинюються взаємодією лексичних компонентів фразем. Образне вираження позамовної реальності – результат суспільно значущого багатоговікового її пізнання, синтезу розумового і чуттєвого світосприйняття. Значення фразеологізму поєднує в собі відображення позначуваного фрагмента дійсності й ставлення до нього певного колективу.

З огляду на мотивацію фразеологізмів можна реконструювати картину життя народу. В. Мокієнко пропонує для цього «сім ідеографічних рубрик: 1) природа, тваринний і рослинний світ; 2) анатомія людини і жести; 3) побутові уявлення; 4) історія; 5) соціальні відносини; 6) духовна культура – обряди, забобони, вірування; 7) фольклор, народне мовлення, гумор» [9, с. 55]. Наприклад, на позначення виокремлених сфер дійсності з-поміж фразеологізмів, що яскраво ілюструють лінгвокультурну специфіку України, такі:

1) *Божа худоба / бджоли; зелена Олена / кропива; ні за цапову душу / даремно, марно; крапля в краплю / абсолютно точно; птахи ніч розкльовують / світає; сороки й ворони / абсолютно всі; старе луб'я / стара людина; те, що моркву риє / свиня; чортове насіння / коза;*

2) *твердої кості / рішучий, незламний, непохитний духом; Бог (крavecь) міру загубив / дуже високий; бородатий рід / вусатий рід / чоловік; лепетливий на язик / балакучий; бити чолом / схилитися перед кимось;*

3) *грішна вода / горілка; гусяче пиво / вода; довгий карбованець / легкий і великий заробіток; занюхати ковбасу в борщі / зміркувати, в*

чому діло, здогадатися; Іванова хата / в'язниця; твердий хліб / нелегке життя; правити теревени / балакати; три мішки гречаної вовни та чотири копн гречки / говорити дурниці, нісенітницю; і хліб і до хліба / абсолютно все; до вбнею не доб'єш / жеребця загнуде / здоровий, дужий; лизати халяви / підлещуватися;

4) вольний козак; мов підступна орда; заголити в солдати; брати під аршин; прикувати до ганебного стовпа; заливати за шкуру сала;

5) бабина дочка (дівка) / лінива дівчина; біла голова / старша досвідчена людина; біла кість / знатна людина; біла челядь / жінка; піднімати руку / давати джосу / драла / добру порцію / з причинком / ляпаса / перцю / повен міх / халадію / хлосту / хльору / чосу – бити, карати биттям; добре як голому в терні / про незручне, некомфортне, складне становище; добрий кожух / багатий селянин; латана свитина / бідна людина; сіра свита / проста людина; старший куди пошлють / людина, яка виконує незначні доручення; з піску мотузки сукає / надзвичайно практична людина; світ замакітрився / хтось втратив здатність логічно мислити, адекватно сприймати дійсність, комусь погано;

6) Божа подоба / людина; Божий дім / церква; копита задерти / померти; пучка духу / як з хреста знятий / кволий, немічний; топтати ряст / жити;

7) комарика придавити / поспати; ні складу ні ладу / невродливий; лис Микита / хитрун; Михайло-незгадайло / забудькуватий; чотири милі за піч / близько, поруч; як світ світом / споконвік; як стій / моментально; яка фузія? / хто? що?; якась мара / хтось; який кат? / хто? що?

Фразеологізми відображають національну картину світу або своїм словокомплексом (*топтати ряст, пошити в дурні, на руку ковінька, передати куті меду, знизав плечима, зажмури очі, закопилила губи*), або виразно маркованими складовими (як *дурень з писанкою, барвінок рвати, скупаний у любовітку/м'яті, баба Палажка і баба Параска, поїхати за Дунай, Січ розводити, пирятинська верства, вареники з нетом, чай з таким*).

Як бачимо з наведених вище прикладів, немало фразеологізмів сформувалося внаслідок евфемізації – явища заміни точної однослівної назви певного поняття, пряме вираження якого було б певною мірою небажаним, описовим його еквівалентом з метою пом'якшення висловлення, ввічливості, пристойності, а також заміни табу йованих назв. У власне лінгвістичному аспекті зазвичай розрізняють два етапи становлення евфемізмів. Перший полягає у виділенні негативно-прямо денотата (предмета чи явища), унаслідок чого пряме найменування не може бути використане і підлягає табуванню. Другий етап – опосередкованість номінації меліоративного (покращеного) характеру. Щоб стати евфемізмом, «пряме найменування має створювати асоціації у свідомості мовця й слухача з предметом чи явищем більш позитивної оцінки, ніж денотат» [7, с. 5].

Незважаючи на те, що виділити ці етапи нескладно, загальноприйнятої дефініції терміна «евфемізм» не існує, хоча сутність всіх визна-

чень полягає у прагненні зауважувати грубу назву, пом'якшити її. Так, Л. Крисін визначає евфемізм як «спосіб непрямих, перифрастичного й при цьому пом'якшувального позначення предметів, властивостей чи дій» [7, с. 32]. Ж. Варбот трактує евфемізми як «замінники різких, вульгарних, грубих слів і виразів» [2, с. 105]. Визначення В. Кодухова враховує соціокультурний і психологічний аспекти: «Синоніми-евфемізми як протилежність лайливим словам є словами, що облагороджують мовлення» [6, с. 12]. В. Великогорода звертає увагу на те, що «евфемізми – це одиниці вторинної номінації з відносно позитивною конотацією, що використовуються для заміни прямих найменувань, вживання яких з соціально чи психологічно зумовлених причин вважається небажаним» [3, с. 18]. Т. Кияк наголошує на тому, що «евфемізми є видом експресивно-забарвленої лексики й мають складнішу смислову структуру, ніж лексика нейтральна; їм властива конотативна семантика, яку створює той додатковий макрокомпонент семантичної структури (конотація), що є зв'язком між номінацією та денотатом і вбирає в себе всю інформацію, яка репрезентує оцінку й емоційну функції, що разом створюють зміст, традиційно співвідносний з поняттям експресивності: конотація – додатковий зміст слова чи виразу, його супутні семантичні або стилістичні відтінки, які накладаються на його основне значення й слугують для вираження різноманітних експресивно-оцінних обертонів» [4, с. 101]. До комунікативних аспектів евфемізації апелює В. Москвін, констатуючи «крім прагнення замаскувати неприємну правду, бажання показати пошану до співрозмовника» [10, с. 59]. У дефініції Л. Булаховського відчутні мотиви давнього табу, «небезпеки викликати лихі сили, що стоять за словом» [1, с. 45], проте, на думку вченого, процес евфемізації не обмежується лише забобонами.

Отже, евфемізація – явище заміни точної однослівної назви певного поняття, пряме вираження якого було б певною мірою небажаним. В основі мотивації евфемізмів – пом'якшення вислову, пристойність, ввічливість, а також заміна табу йованих назв. У лінгвістичному аспекті евфемізми розглядають як різновиди перифраз. Разом з тим евфемізмам властива соціальна конотація, тому вони сприймаються певним чином як «перехідні одиниці від етнокультурного до лінгвістичного порядку або як їх синтез» [12, с. 196]. Головною метою вживання евфемізмів є прагматичний намір нівелювати заговорені проблеми, пом'якшити категоричність висловлень, показати дійсність у більш привабливому світі. Наприклад: «...серед матеріалів характерний запис, як попервах українці свою культуру будували. Узаялися дуже ретельно ... А потім за щось завелись, зразу за голоблі (була в них така зброя, на манір лицарських середньовічних списів), та як ізчепились полемізувати ... Полемізували, аж дивляться – у всіх кров тече ... Тоді повставали й стогнуть»:

– Якби ж знаття, що один одному голови попровалюємо, не бились би!»

(Остап Вишня) [15]

Важливо визначити групи понять, які інтенсивно підлягають фразеологічній евфемізації, спричиненій позамовними, етносоціальними

чинниками. У лінгвістичній літературі виділяють кілька таких сфер. Енциклопедія української мови констатує «магічно-забобонну, криптологічно-маскувальну, політико-ідеологічну, пом'якшувально-меліоративну, жартівливо-іронічну функції евфемізмів» [13, с. 154–155]. Класифікація слів-табу запропонована М. Маковським: «імена богів і духів, імена людей, найменування тварин, рослини, явища природи, найменування хвороб і смерті, назви частин тіла» [8, с. 29]. Л. Скрипник окреслює такі сфери суспільного життя, що евфемізуються в культурному світосприйнятті та мовній картині світу українців: «наближення смерті, смерть, зрада в подружньому житті, порушення вірності» [11, с. 218–219]. На широкому спектрі призначення евфемізмів наголошує М. Ковшова. Евфемізми, на її думку, виконують «етико-етикетну, емоційно-психологічну, естетичну, загальнокультурну функції, мають важливе значення у створенні емоційно-позитивного, доброзичливого, культурного, успішного спілкування» [5, с. 11]. Розглядаючи евфемізацію як семантичний і культурологічний фактор формування фразеологічних універсалій, В. Ужченко детально аналізує сфери «бути близьким до смерті», «померти», «дурний», «інтимне (сімейне й фізіологічне) життя жінки», «бути п'яним», «краси», «обманювати», «заборони в мисливській сфері» [12, с. 182–207]. Отже, евфемізація охоплює різноманітні прояви особистого і соціального життя.

Сучасні евфемізми зумовлені настановами національної культури, зокрема бажанням дотримуватися морально-етичних норм: *влізти на грушку і рвати петрушку / говорити дурниці, нісенітницю; возом зачепити / образити; нагріти руки / зловити рибку в каламутній воді / нажитися незаконним шляхом; без царя в голові / капустяний качан на в'язах / курячий розум / дурний; блекоти наїстися / збожеволити; завуалювати людські вади: жвавий як рак на греблі /*

надзвичайно повільний; кисла Оришка / плаксива жінка, дівчина; братися молоком / голова борошном припала / світи; замаскувати прями назви, пов'язані з темою смерті: вибратися до Закопаного / віддатися за Муравського / відправитися до прабатька / віддати богові душу / наказати довго жити / піти до Бога / піти до праотців / відійти у небуття / покинути світ / дутеля з'їсти / померти; кирпата свашка / остання мить / вічний спокій / смерть; приховати те, що належить до сфери фізіології, а також поняття, дотичні до сім'ї, шлюб, інтимної сфери: бабин смик / парубок, що жениться на старшій за нього жінці заради статків; жіночий дядько / гульвіса; наставляти роги / зраджувати; уникнути грубої лайки.

Висновки. Лінгвокультурна специфіка фразеологічних одиниць української мови визначається їх співвіднесеністю з елементами матеріальної і духовної культури суспільства. Фразеологічні евфемізми не тільки ілюструють особливості національної мовної картини світу, а й свідчать про глибоке психологічне підґрунтя висловлень, які охоплюють різноманітні сфери не лише матеріального, а й духовного життя народу. Евфемізми є виразним стилістичними засобом. Вони дозволяють варіювати мову залежно від різних умов, вуалювати і приховувати при необхідності свої наміри, уникати можливих комунікативних конфліктів, які можуть виникнути при безпосередній номінації різних дій, предметів і властивостей, бути промовистими художніми засобами виразності мовлення в аспекті створення різноманітних смислових конотацій. Динаміку процесів евфемізації пояснюємо прагненням людини до успішної комунікації, повсякчасним оцінюванням і переоцінюванням форм висловлення, що виконують функцію імпліцитності негативної оцінки задля покращення спілкування. Цілоком погоджуємося з думкою О. Хомік: феномен евфемії – «український вербальний оберіг» [14].

Список літератури:

1. Булаховський Л.А. Вибрані праці: у 5 т. / Л.А. Булаховський. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 1. – 495 с.
2. Варбот Ж.Ж. Табу // Русский язык: энциклопедия / [гл. ред Ф.П. Филин] – М.: Советская энциклопедия, 1979. – С. 345–346.
3. Великорода В.Б. Семантичні та функціонально-прагматичні характеристики евфемізмів в англійській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Великорода Віра Богданівна. – Л., 2007. – 232 с.
4. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения / Т.Р. Кияк. – К.: УМК ВО, 1989. – 104 с.
5. Ковшова М.Л. Семантика и прагматика эвфемизмов. Краткий тематический словарь современных русских эвфемизмов / М.Л. Ковшова. – М.: Гносис, 2007. – 320 с.
6. Кодухов В.И. Лексико-семантические группы слов: лекция / В.И. Кодухов. – Л., 1955. – 35 с.
7. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи / Л.П. Крысин // Русистика. – 1994. – № 1-2. – С. 28-49.
8. Маковский М.М. Феномен табу в традициях и в языке индоевропейцев. Сущность – формы – развитие / М.М. Маковский. – М.: Ком Книга, 2006. – 152 с.
9. Мокиенко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / В.М. Мокиенко. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 280 с.
10. Москвин В.П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования / В.П. Москвин // Вопросы языкознания. – 2001. – № 3. – С. 58-69.
11. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с.
12. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
13. Українська мова: Енциклопедія / за ред. В.М. Русанівського. – К.: Вид-во імені М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
14. Хомік О.Е. Український вербальний оберіг: семантика і структура: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Хомік Олена Євгенівна. – Х., 2004. – 229 с.
15. Евфемізми // www.ukrlit.vn.ua/info/criticism/euphemism.html

Котух Н.В.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ УКРАИНСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ В АСПЕКТЕ ЭВФЕМИЗАЦИИ

Аннотация

Стремление к пристойной речи, избежание дискомфорта во время коммуникации, создание позитивной коннотации с целью реализации коммуникативных намерений находят воплощение в одном из основных процессов современного дискурса – эвфемизации. Феномен эвфемии – актуальное явление в украинском языкознании, которое находится в постоянной динамике, поскольку использование эвфемичной лексики ориентирует общество на более высокий культурно-языковой уровень. Учитывая трансляционные и транспозиционные возможности процесса эвфемизации, целью данной статьи является лингвокультурное исследование эвфемизмов как компонентов национальной языковой картины мира украинцев, выделение ключевых сфер, которые структурируют национальное языковое пространство, обобщение и систематизация дефиниций термина «эвфемизм», определение лингвопрагматичной роли и функциональной нагрузки эвфемизмов в речи современников.

Ключевые слова: фразеологические эвфемизмы, национальная языковая картина мира, позитивная коннотация коммуникативных намерений, перифраз.

Kotukh N.V.

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

LINGVO CULTURAL IDENTITY OF UKRAINIAN PHRASEOLOGY IN THE ASPECT OF EUPHEMISM

Summary

The quest for a decent speech, a avoidance of discomfort during communication, creating a positive connotation to implement the communicative intentions are the embodiment of one of the fundamental processes of modern discourse – euphemism. The phenomenon of euphemism – urgent phenomenon in Ukrainian linguistics, which is in constant dynamics, because the use of euphemistic vocabulary makes values of society to a higher level of culture and language. Considering translational and transpositional opportunities of the process of euphemisms proposed work aims lingvo cultural study of euphemisms as components of the national language picture of the world of Ukrainians, isolating the key areas that structure national language space, generalization and systematization of definitions of the term «euphemism» definition of lingvo pragmatic role and functional load of euphemisms in broadcasting contemporaries.

Keywords: phraseology euphemisms, the national language world, positive connotation of communicative intentions, paraphrase.